

**СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЯК КОМПОНЕНТ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ:
СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД**

Здійснюється аналіз системи джерел права як складової правової системи, досліджується питання про їх співвідношення, взаємовплив та взаємозв'язок в умовах сучасної правової реальності.

Ключові слова: правова система, система джерел права, система права, система законодавства, правосвідомість.

Постановка проблеми. Правова наука покликана охопити і дослідити правову дійсність у всій її єдності, цілісності, взаємозв'язках. Основною її принципом є розмежування правових реалій на факти і цінності, засоби і цілі, частини і ціле. Диференціація, що зростає на всіх рівнях і у всіх сферах правового життя, веде до того, що різні соціально-правові організації і явища одержують все більшу автономію. Водночас з'являються нові форми взаємозалежності різних правових інститутів, організацій, феноменів. Все це свідчить про те, що арсенал дослідницьких методів, засобів і інструментів правознавства повинен містити перш за все системний характер.

У сучасній правовій доктрині по-різному застосовують поняття «система» до характеристики найбільш загальних категорій позитивного та природного права. Зокрема, в теорії, зорієнтованій на внутрішньодержавне право тієї чи іншої країни, використовують поняття «система права» і «система законодавства». У правовій компаративістиці, що досліджує найрізноманітніші варіанти зіставлення правових явищ суверенних держав, традиційно вживають поняття «правова система». Чинний соціальний устрій суспільства і держави визначає, зрештою, ту чи іншу систему джерел права. В умовах пізнання таких широких правових явищ заслуговує на підтримку розробка та застосування системного підходу. Адже останній дозволяє, на основі відповідних узагальнених визначень і понять, поставити дуже важливе питання про ті вихідні позиції та складові, які в сукупності утворюють відповідну нову властивість, а також визначити первинний матеріал, з якого, врешті, й складається відповідна система. Системний підхід є однією із фундаментальних стратегій й при вивченні системи джерел права як складової правової системи, оскільки дозволяє не лише забезпечити поглиблене пізнання обох категорій, виявити глибинні зв'язки між ними, а й дати важливі рекомендації щодо їх

вдосконалення в умовах євроінтеграційних процесів, наближенню до стандартів Ради Європи і Європейського Союзу.

Ступінь наукової розробки теми. За останні роки як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі значно посилюється інтерес до вивчення сутності, функцій, особливостей формування та розвитку як правової системи, так й системи джерел права. Зокрема, ці правові категорії активно розглядають у своїх працях такі автори як: Р. Давид, О. Зайчук, М. Кагадій, М. Козюбра, О. Копиленко, М. Марченко, М. Матузов, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, С. Сливка, Р. Тополевський, В. Шаповал та ін. Однак, незважаючи на пильну увагу з боку вчених, слід констатувати, що у більшості публікацій категорії правова система і система джерел права досліджуються окремо, в той час як низка теоретичних питань щодо їх співвідношення, взаємовпливу та динаміки потребує аналізу.

Мета даної статті полягає у встановленні визначальної ролі системи юридичних джерел права в процесі функціонування правової системи; дослідженні взаємозв'язку і взаємозалежності системи джерел права з іншими елементами правової системи.

Виклад основного матеріалу. Розвиток суспільних відносин, зміна економічного устрою, інтенсифікація правових зрушень привели українську державу до нового якісного стану. У цих умовах значний вплив на характер змін у суспільстві, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності юридичного регулювання, формування суспільної та індивідуальної свідомості справляє правова система. Визначити повністю об'ємне поняття останньої, можна лише через призму широкого підходу розуміння цієї категорії, за яким правова система – це зумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, які постійно діють внаслідок їхнього відт-

ворення і використання суб'єктами для досягнення певних цілей [3, с. 36; 6; 10, с. 24; 12, с. 7].

Структуру правової системи становлять: право як сукупність норм, що створені й охороняються державою; система джерел права, зокрема її складові – законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти), правові принципи, судова та інша юридична практика; правові установи, які здійснюють правову політику держави; механізм правового регулювання; правореалізаційний процес; права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); правова діяльність; система сформованих у суспільстві правовідносин; законність і правопорядок; правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); суб'єкти права (індивідуальні і колективні); системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, режим, гарантії, законні інтереси тощо), які утворюють «інфраструктуру правової системи».

Доктринальне дослідження правової системи передбачає вивчення як статичних, так і динамічних її компонентів [8, с. 48]. Якщо динамічний аспект відображає процеси у сфері правотворчості, правозастосування і тлумачення права, то статичний – підсистеми юридичної практики, правосвідомості, юридичних інституцій тощо.

Одним із елементів правової системи, що пов'язаний як із динамічною стороною правової системи, так і з функціонуванням її статичної сторони, є система юридичних джерел права. Питання про діалектичний взаємозв'язок системи джерел права та правової системи важливе й зумовлюється не одним знаковим фактором:

По-перше, система джерел права має вирішальне значення для характеристики правової системи тієї чи іншої країни. Правові системи сучасних держав відрізняються, зокрема, тим, яке із джерел права переважає в національній правовій системі певної країни. Наприклад, у країнах романо-германського права основним джерелом права визнають нормативні юридичні акти, а основною особливістю правової системи англо-американського права є визнання та широке використання як джерела права судового прецеденту. Таким чином різні правові системи „довіряють” пошук і формування права різним силам – народу, парламенту, суддям, адміністраторам, ученим тощо; найчастіше до правотворчості допускають багатьох суб'єктів, але з різними застереженнями, відступами та при змінній ієрархії

актів, які вони створюють. Якщо говорити про сучасну українську правову систему, то тут вищим джерелом права визнається воля народу, і, відповідно, Конституція України як результат народного волевиявлення, є нормативним актом, вищою юридичною силою [11, с. 25-26].

Кожна правова система має свої позитивні й негативні аспекти, які необхідно враховувати при побудові системи джерел права. Так, романо-германська правова система насичена нормативно-правовими актами, що становлять її основу. Тобто кожен крок правовідносин повинен мати конкретну власну норму регулювання. Передбачити всі соціальні явища, які можуть виникнути у суспільному розвитку, і нормувати їх – завдання непосильне для законодавця. Тому романо-германська правова система має чи не найбільшу кількість прогалин у праві, що значно ускладнює реалізацію правових норм [13, с. 39]. Англо-американська правова система характеризується казуїстичністю. Останнім часом під впливом інтеграційних і глобалізаційних процесів відбувається зближення національних правових систем та їхніх інститутів [8, с.3; 2, с. 5]. Сьогодні у світі практично не існує абсолютно замкнутих національних правових систем. Нині основу всіх розвинутих правових устроїв становлять універсальні, а не національні елементи, внаслідок чого основні правові поняття та практика їх втілення більш чи менш спільні в усіх сучасних правових системах [9, с. 65-66];

По-друге, дослідження питання про взаємозв'язок системи джерел права та правової системи, дозволяє досконаліше усвідомити чинники, що впливають на юридичні джерела права у процесі їх формування. Й по-третє, система юридичних джерел права відіграє у правовій системі роль консолідуючого чинника, одного з основних «центрів тяжіння». Аналізуючи характер, зміст системи джерел права у певному суспільстві, можна зробити висновок про сутність правової системи цього суспільства, правової політики і правової ідеології держави. Крім того, система джерел права – ефективний інструмент, за допомогою якого і на основі якого правова система здійснює свої функції, виконує свої завдання.

Будучи структурним компонентом правової системи, система юридичних джерел права тісно взаємопов'язана з рештою її елементів, особливо із системою права та системою законодавства. За радянських часів традиційною була позиція за якою ці поняття – і система права, і система законодавства, і система джерел права розглядалися як рівнозначні.

В сучасній науковій літературі співвідношення категорій «система права» і «система законодавства» розглядають по-різному. З одного боку, поняття подають як тотожні, і це вчені пояснюють недосконалістю законодавства, неможливістю виділення структурних елементів його системи, посиланням на те, що і система права і система законодавства виражають один і той же феномен – право, але з різних сторін – внутрішньої та зовнішньої. У зв'язку із цим система права і система законодавства співвідносяться як зміст і форма [1]. Так, І. Сенякін зазначає, що система законодавства і система права – це тісно пов'язані категорії, що становлять два аспекти однієї сутності права: вони співвідносяться між собою як форма і зміст. Система права, за його змістом – це внутрішня структура права, що відповідає характерові регулювання ним суспільних відносин. Система законодавства – зовнішня форма права, що виражає побудову його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Право не існує поза законодавством, а законодавство в широкому його розумінні і є правом [7, с.236].

З іншого боку, побутує положення за яким, підкреслюючи як спільні, так і відмінні ознаки, звертаючи увагу на особливості окремих елементів, поняття «система права» і «система законодавства» подають окремо. Наприклад, на думку Н. Оніщенко, система права – це обумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути [8]. В основі системи права лежать юридичні приписи, які групуються всередині цієї системи як її вихідні, структурні елементи. Система права – нормативне утворення [1, с.23], явище об'єктивного характеру [4, с.12], що складається не довільно, а у зв'язку із системою існуючих суспільних відносин. Із зміною суспільних відносин виникає необхідність і в нових юридичних нормах, що відображають ці зміни. Таким чином відбувається якісне наповнення структурних елементів системи права. Натомість, під законодавством слід розуміти форму існування правових норм, засіб надання їм визначеності й об'єктивності, їх організацію та об'єднання в конкретно-правові акти. Система законодавства – це упорядкована за різними об'єктивними критеріями, обумовлена потребами соціального регулювання, життєдіяльності суспільства певна множина нормативних актів, що формуються для найбільш ефективного використання правових норм [8, с. 86]. Діалектичний взаємозв'язок та відмінність категорій сис-

тема права і система законодавства найкраще можна розкрити за допомогою порівняльного аналізу, зокрема: по-перше, якщо вихідним елементом системи права є норма, то первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт; по-друге, якщо система права – це внутрішня структура права, що відповідає характеру суспільних відносин, які підлягають регулюванню, то система законодавства являється зовнішньою стороною права, що відображає побудову нормативно-правових актів; по-третє, якщо система права має об'єктивний характер [4, с.12] обумовлюється різними видами суспільних відносин, то система законодавства носить характер суб'єктивний і залежить у більшості від волі законодавця; по-четверте, якщо система права має первинний характер та є концептуальною за своєю природою (її елементи являють собою логічні моделі суспільного характеру), то система законодавства має штучну природу та характер похідний.

Отже, аналізуючи все вищесказане слід констатувати, що при описі нормативної складової правової системи слід використовувати конструкцію «система права» - «система законодавства». Щодо позиції за якою «право не існує поза законодавством, а законодавство у широкому його розумінні і є правом», то слід визнати, що така точка зору була б зрозумілою при розгляді так званого соціалістичного права, коли формально-визначене існування права було можливим лише у формі закону. В сучасному світі право існує не тільки у законодавчих і підзаконних актах, воно має й інші форми прояву: судовий прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір. Тому, доцільно стверджувати, що зі системою права як зміст і форма співвідноситься не система законодавства, а система джерел права. При цьому слід також зазначити, що не може бути визнана прийнятною і спроба поставити знак рівності між системою джерел права і системою нормативно-правових актів, оскільки остання за своїм обсягом значно вужча, адже охоплює лише частину джерел права – нормативно-правові акти.

Окрім системи права та системи законодавства система джерел права перебуває у діалектичному взаємозв'язку з іншими компонентами правової системи, зокрема із правосвідомістю. Як зазначає один із прихильників феноменологічного підходу до права С. Гайерд Фарб, глибинні джерела права містяться у свідомості, яка виступає як онтологічно існуюче, а право виступає як модальність людського буття [5, с.120]. Правосвідомість – джерело правової активності і внут-

рішній регулятор юридично значущої поведінки суб'єктів механізму її здійснення; це внутрішній особистий механізм регулювання поведінки (діяльності) людей у юридично значущих ситуаціях [8, с. 69; 10, с. 59]. На тісних взаємозв'язках цих правових феноменів також наголошує Р. Топольський. Він відзначає, що звичаєве право об'єктивує правосвідомість традиційного суспільства у вигляді правових звичаїв; судові прецеденти – правосвідомість суддів; адміністративні прецеденти – правосвідомість посадових осіб відповідного адміністративного органу; закони – правосвідомість парламентарів; загальні принципи – правосвідомість громадянського суспільства [14]. Система джерел права має відповідати правосвідомості, інакше в суспільстві зростатиме розрив між бажаним і дійсним, що, зі свого боку, призведе до поглиблення суспільних суперечностей, продовження складних суспільних конфліктів, гальмування соціального розвитку.

Тому в сучасних умовах формування національної правової системи України все більшого значення набуває вирішення питання про те, як побудувати систему юридичних джерел права, яка піддавалася б волі і свідомості людей; що можна змінювати без негативних наслідків для її ефективності, а що – ні; як співвідносяться об'єктивні закономірності її функціонування і суб'єктивні межі її побудови тощо. У зв'язку із цим вважаємо, що важливою передумовою функціонування системи джерел права є адекватне відображення і закріплення в зовнішній формі права чинних відносин. Звичайно, за допомогою одного джерела права неможливо регламентувати всі існуючі в державі суспільні відносини. Визнання джерелом права виключно продукту діяльності держави, зведення його сутності й змісту до закону або іншого юридичного припису не відповідають сучасним методам правореалізації. Право у його цілісності – різноджерельне й формується не лише внаслідок цілеспрямованих зусиль законодавця, а й через трансцендентальну природу людини. Оскільки склад нинішньої системи джерел права схожий на складний механізм, де кожний компонент, як інструмент спеціального призначення, придатний для застосування в окремих випадках і менш доречний в інших, слід виходити з погляду аксіологічної сутності й застосовувати до конкретної ситуації те джерело, яке зможе найефективніше врахувати і реалізувати права, свободи та інтереси особи, а вразі порушення, забезпечувати їх захист. Вирішення питання про елементний склад системи джерел права, не-

обхідно проводити перш за все з позицій розмежування права на природне та позитивне.

Подібно до того, як у людині ми розрізняємо тіло й душу (дух), так і в усіх правових феноменах ми виявляємо предметну форму і духовно-ідеальний зміст, за якими історично закріпилася назва „позитивне право” та „природне право”. Позитивне право – це чинне у певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначеного змісту і форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин [13, с. 13]. Позитивне право формують в основному елементарні, традиційні форми права, які регулюють поведінку (дію) людини. Джерела позитивного права охоплюють все те, що склалося в суспільстві, що прийняла влада і що вона змушує сприймати як догму. Але, незважаючи на те, що позитивне право забезпечується встановленими суспільством правовими інститутами, йому, як і природному праву, характерне спільне джерело – практичний розум, і єдина мета – загальне благо. Першоджерелом правового змісту має бути природне право, оскільки джерела природного права закладені в самій природі людини, в її онтології.

Для якісного усвідомлення цінності того чи іншого джерела права слід поєднувати форму позитивного із філософським змістом природного права. У формуванні позитивного права необхідно його зміст наближати до природного, тобто природне право «розчиняти» в позитивному. При цьому перше має бути критерієм і оцінкою всіх норм другого. А, норми позитивного права, зі свого боку, – джерелом закріплення й конкретизації природного права.

Отже, аналізуючи все вищесказане можна зробити такі **висновки**:

1. Система джерел права є важливою складовою правової системи, що забезпечує взаємодію статичних і динамічних елементів останньої;
2. При здійсненні структурно-функціонального аналізу правової системи слід застосовувати не конструкцію «система права» – «система законодавства», а здійснювати опис «система права» – «система джерел права», які співвідносяться як зміст і форма. Оскільки система законодавства є лише однією, хоча й найважливішою підсистемою системи джерел права, очевидно, що вона співвідноситься лише з частиною системи права;
3. Система джерел права, будучи онтологічною формою існування права, детермінована таким елементом правової системи як правосвідомість, розвиватись поза якою не може. В ін-

шому разі право виконуватиме не роль ефективного регулятора суспільних відносин, а гальмівного чинника їх розвитку.

Список літератури

1. Бобылев А. Современное толкование системы права и системы законодательства / А. Бобылев // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 22-27.
2. Василевич Г. Конституционные аспекты субординации источников права / Г. Василевич // Конституционное и муниципальное право. – М : Юрист, 2006. – № 2. – С. 2-6.
3. Кагадій М. Поняття та елементи правової системи України / М. Кагадій // Право України. – 2004. – №12. – С.32-36.
4. Константиний О.В. Джерела адміністративного права України: Автореф. Дис...канд. юрид. Наук: 12.00.07. – Харків, 2000. – 19 с.
5. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [монография] / С. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
6. Матузов Н. Правовая система и личность / Н. Матузов. – Саратов, 1987. – 256 с.
7. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н.

Марченко. Том 2. Теория государства и права. – М.: Зерцало, 1998. – 656 с.

8. Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії: [монографія] / Н. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
9. Петрова Л. Джерела права / Л. Петрова // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – №1. – С. 65-76.
10. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. Журавський, О. Зайчук, О. Копиленко, Н. Оніщенко; за заг. Ред. В. Журавського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.
11. Рудковский В. Теоретические проблемы источников права / В. Рудковский // Философия права. – 2005. – №3. – С.21-27.
12. Скакун О. Правова система України на правовій карті світу / О. Скакун. – Харків: «Еспада», 2004. – 96 с.
13. Сливка С. Позитивістські концепції: філософсько-правовий аналіз / С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.
14. Тополевський Р. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. Юрид. Наук: спец. 12.00.01. «Теорія держави і права. Історія політичних і правових вчень» / Р. Тополевський. – Х., 2004. – 19 с.

Стаття надійшла до редколегії 21 квітня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.В. Никуфоракком.

Н.А. Guralenko

System of sources of the right as a component of legal system: the systemic-functional approach

Summary

In given article the system of sources of the right as a structural element of legal system is analyzed, the question on their parity, interrelation and interaction is considered.

Keywords: legal system, system of sources of the right, right system, legislation system, sense of justice.

Н.А. Гураленко

Система источников права как компонент правовой системы: системно-функциональный подход

Аннотация

Анализируется система источников права как структурный элемент правовой системы, рассматривается вопрос о их соотношении, взаимосвязи и взаимодействии.

Ключевые слова: правовая система, система источников права, система права, система законодательства, правосознание.